

SZELÉNYI IVÁN

A „második *Bildungsbürgertum*-projekt” virágzása és hanyatlása¹

Az 1970–1980-as évek Közép-Európájában főként Jürgen Kocka úttörő munkásságának hatására divatossá vált a *Besitzbürgertum* (tulajdonosi polgárság) és *Bildungsbürgertum* (kulturális polgárság) megkülönböztetése.

A rendszerváltás előtti korban, amikor a reformértelmiség még idegenkedett attól a gondolattól, hogy az államszocializmus után egy kapitalista társadalom jön majd létre, amelyben a (nagy) tőkésék képezik az uralkodó osztályt, kényelmesebb volt civil társadalomról és polgárosodásról írni.

De miféle „polgárságról” volt itt szó? Ez kényes kérdésnek számított, hiszen az 1980-as évek közepéig még a szocialista rendszer radikális reformértelmisége sem szívesen vállalta volna fel, hogy reformprojektjének célja egy új nagypolgárság (durvábban fogalmazva: nagyburzsoázia) létrehozása lenne. A kispolgárság viszont inkább pejoratív fogalom volt. Ezzel a problémával jómagam is kínlódtam, különösen *A harmadik út?* című, 1986-ban írt, angolul 1988-ban, magyarul túl későn, 1992-ben megjelent könyvemben. Ebben az írásban – tévesen – úgy vélekedtem, hogy a szocializmus romjain egy civil társadalom jön létre, amelyben a magántulajdon és a nagytőke még nem játszik meghatározó szerepet, hanem valamiféle „vegyes” formációban a

¹ E tanulmány részletesebb, az irodalmat is áttekintő változata megjelent angolul in Peter Reill–Balazs Szelenyi (eds.), *Cores, Peripheries, and Globalization*, Budapest, CEU Press, 2011, 165–182.

domináns köztulajdonlást másodlagos szerepben kiegészíti az egyre inkább legitimé váló kispolgárság (az a kistulajdonosi polgári osztály, amelyről valamikor Bibó István és Erdei Ferenc írt). Mentségemre legyen mondva, 1986-ban ez a kézirat távolról sem számított az államszocializmus apológiájának, mivel egy posztkommunista (ezt a fogalmat Zbigniew Brzezinskivel egy időben, az ő új fogalmáról mit sem tudva kezdem használni) társadalom lehetőségéről szolt, inkább radikális kritikának lehetett tekinteni – persze radikalizmusát a történelem villámgyorsan lesöpörte az asztalról. Ezzel egybecsengett az a gyakorlat, hogy a reformértelmiség kezdte magát *Bildungsbürgertum*ként definiálni, amelynek első lépésben a szocialista piacgazdasággal való együttélésre képes civil társadalom létrehozása lett volna a feladata. A következő lépésre az 1980-as évek végén került sor, amikor a reformértelmiség elvesztette hitét a szocialista piacgazdaságban (Kornai János az elsők között volt, akik felhívták a figyelmet a piaci koordináció és a magántulajdonlás közötti elektív affinitásra). Ezek után ez az új *Bildungsbürgertum* történeti hivatásként azt vállalta magára, hogy létrehozson egy, a szocialista társadalom méhében sem (vagy alig-alig) létező *Besitzbürgertum*ot. Ez a tanulmány ennek a rövid életű, második *Bildungsbürgertum*-projektnek a történetéről szól.

A Bildungsbürgertum eredeti fogalma és jelentésváltozásai

Mind a *Bildung*, mind a *Bürgertum*, illetve a két fogalom egybecapcsolása magyarázatot igényel.

A *Bildung* korunkbeli értelmezését általában Goethének (vagy Kantnak) tulajdonítják. Goethe *Wilhelm Meister vándorévei* című *Bildungsroman*jában tesz éles különbséget *Bildung* és *Ausbildung* (vagy *Erziehung*) között. Az *Ausbildung* a szakmai

képzést jelenti, míg a *Bildung* az emberfő kiművelését. A XX. század első felének fogalomvilágával élve az *Ausbildung* civilizációt, technikai ismereteket ad át, a *Bildung* tárgya viszont a kultúra, az a tevékenység, amely az emberi létezésnek értelmet és tartalmas célt ad.

A magyar *polgár* szó a német *Bürger*ből származik. A *Bürger*ből itt először *pürger* lett, ami idővel *polgárrá* magyarosodott. A *polgár* tehát – a nemestől és a jobbagytól megkülönböztetve – a „városlakót”, a „városi polgárjogot” elnyerteket volt hivatott leírni. Ezek a XIX. század végéig jórészt németek voltak, akikhez később csatlakozott a zsidó kereskedő és iparos polgárság (fontos kivételt jelentett a mezővárosok Erdei által jellemzett „paraszt-polgársága”).

A XIX. századra, a francia forradalom okozta társadalmi változás nyomán megváltozott a *Bürger* fogalma, s inkább a „burzsujt”, a tulajdonos polgárt jelentette. Ezért kínlódik Hegel *A jogfilozófia elméletében* a *Bürgerliche Gesellschaft* szerkezetével. A francia vagy angol „civil társadalom” fogalom megkerülte a problémát, ott a társadalom az egyenjogú egyének szabad szerződésén alapult. Igen ám, de németben a *Zivilgesellschaft* fogalma inkább az 1970-es évek újabaloldalának a találmánya: Hegel a *bürgerliche Gesellschaft*, vagyis a burzsoá társadalom szerkezetének az elemzésére vállalkozik. Ne feledjük: a XX. század Németországában a „polgári” pártoktól általában azt vártuk, hogy a tőke érdekeit szolgálják, a munka érdekeit hagyományosan a szociáldemokrata, vagyis nem polgári pártok képviselték – még ha az utolsó évtizedekben a politikai mező ilyen világos szétválása elhomályosodott is. Az világos volt az öregedő, a francia forradalom vérfürdőbe forduló zűrzavarából kiábránduló Hegelnek, hogy a forradalom utáni társadalmat nem lehet hitelesen „egyenjogú emberek szabad szerződésésként” leírni, azt jobban jellemzi a partikuláris érdekek (osztálykonfliktusok) kibékíthetetlen küzdelme egymással.

De hogy jön össze egymással ezután a *Bildung* és a *Bürger-tum*? Nehezen. A tőkés piacgazdaságnak *Ausbildungra* (humán tőkére) van szüksége, olyan munkaerőre, amelynek megvan a szakismerete a rábízott feladatok elvégzéséhez. A *Bildung* ezzel szemben kételkedő, a status quót mindenkor megkérdőjelezni képes, önmagát megvalósítani akaró egyént (*Übermensch*, az eredeti nietzschei értelemben) nevel. A közép-európai reform-értelmiség, amely oly kedvtelve vette át a *Bildungsbürgertum* fogalmát, feltehetően nem tudta, hogy a kifejezést valószínűleg egy protonáci történész, Kuno Brombacher használta először az 1920-as években, aki náci antikapitalizmusa folytán éppen arra az abszurditásra próbálta felhívni a figyelmet, hogy miként is lehetne a *Bildungot*, s annak a termékét, az *Übermensch*et a *Bürgerrel*, a burzsoá renddel összekapcsolni. Szerinte az *Übermensch*nek le kell győznie a burzsoáziát, s nem szabad annak kiszolgálójává válnia. Az „igazi értelmiség” (az intelligencia – ahogy azt Oroszországban, majd orosz hatásra Közép-Európában nevezték a XIX. században) megveti a pénzeszsákokat, s az újgazdagokat kulturálatlan bunkóknak tartja.

Az első Bildungsbürgertum-projekt

A második világháború után újra feltámadt a *Bildungsbürgertum* fogalma, de most már a *Besitzbürgertummal* összekapcsolódva, mintegy a német *Sonderweg* előbb kritikusan, később inkább pozitívan értékelt jellemzőjeként. A háború utáni német historiográfiában a domináns nézet éppenséggel az volt, hogy a német polgári fejlődés azért akadt el, mert hiányzott a modernizáció végrehajtására képes *Besitzbürgertum*, a modernizációs projektet a *Besitzbürgertum* nélkül arra alkalmatlan *Bildungsbürgertum* vette át. Ám az önbizalmát visszanyerő német nemzeti tudat az 1970-es évektől már azt hangsúlyozta, hogy

a német modernizációnak éppen az volt az előnye, hogy – Angliával, vagy akár csak Franciaországgal ellentétben – a modernizáció folyamatát a *Bildungsbürgertum* vezette, s nem engedte meg a *Besitzbürgertum*, a pénzeszsákok mértéktelen uralmát (ez utóbbi álláspont állt közel Jürgen Kocka *Bildungsbürgertum*-interpretációjához).

Nem keverednék a német *Sonderweg* értékelésébe (a továbbiakból kitűnik, hogy én azt inkább kudarcnak, mint sikernek látom), annyit azonban érdemes a vitából elfogadnunk, hogy Németországban, s valószínűleg keletebbre, így mondjuk Magyarországon, Lengyelországban, sőt még Oroszországban is a modernizáció elindítását a XVIII. század végén és a XIX. század nagyobb részében igazi (nemzeti²) tulajdonosi polgárság hiányában a *Bildungsbürgertum*, az értelmiségi képzettségű polgárság, valamiféle „kulturális burzsoázia” vállalta magára. Ezt nevezem én a *Bildungsbürgertum* első projektjének. Maradjunk a magyar példánál. Mintegy évszázadon keresztül a magyar arisztokrata (Széchenyi, Eötvös, Kemény) és dzsentri (Kazinczy, Madách, Kölcsey) értelmiség, majd idővel a német és zsidó polgári értelmiség³ (a névsor hosszú, a felsorolás szükségtelen) döntő szerepet játszott egy polgári, a modern jogrendhez s piacgazdasághoz igazodó ország létrehozatalára irányuló kísérletben. Az is aligha vitatható azonban, hogy ez a kísérlet a XIX. század végére, a XX. század elejére válságba került, s a reformértelmiség jó része (talán azt is mondhatom, a legjava) kiábrándult a feudális rendnek és a kapitalizmusnak ama vegyülékéből, amely jó adag xenofóbiával és nacionalizmussal társulva kialakulóban volt, s az első világháború katasztrófájához vezetett. Az

² Amint utaltam rá, a XVIII–XIX. századig a polgárok többnyire németek, illetve zsidók voltak; a magyarok ugyanakkor vagy nemesek, vagy jobbágyok.

³ A német *Bildungsbürgertum* korán megjelenik, a zsidó polgárság korábban inkább tulajdonosi polgárságot jelent, s majd főleg a XIX. század végén, a XX. század elején jelenik meg a zsidó *Bildungsbürgertum* – gondoljunk itt a bankárfiúból polgárpukkasztó kritikai értelmiségivé váló Lukács Györgyre.

„első *Bildungsbürgertum*nak” elment a kedve a kapitalista modernizációs projekttől, s már a háború előtt, vagy ha nem, akkor a szörnyű háború után (főleg) a baloldali (Lukács, Brecht, Gorkij) s (nem jelentéktelen mértékben) a jobboldali (Knut Hamsun, Németh László, Heidegger) radikalizmushoz kezdett vonzódni. 1900 és 1918 között az első *Bildungsbürgertum*-projektnek vége volt. A kelet- és közép-európai „intelligenciának” tulajdonképpen elege lett a feudális rendszerekkel oly békésen együttműködő „újjgazdagokból”: „miért nekem kell ezeket a parvenü újjgazdagokat hatalomba segíteni, nincs-e egy olyan radikális megoldás, mely egyszerre tagadja a kapitalista kapzsiságot és a feudális úrhatnamságot?” Mind a bolsevikok, mind a náciak éppen ilyen alternatívát kínáltak.

A második Bildungsbürgertum-projekt

Az 1970–1980-as években különösképpen Közép-Európában újraéledt az a gondolat, hogy ebben a régióban, ahol a tulajdonosi polgárságnak különösebb jelentősége nem volt, egy „kulturális polgárságnak/burzsoáziának” kell betöltenie az élcsapat szerepét, amely a kommunista egypártrendszerből képes átmenetet teremteni a (kapitalizmust még nem akartak mondani) civil társadalomba. Erre épült az anti-politika, a civil társadalom projektje. Az 1980-as évekre e gondolatok körül szerveződött az a réteg (vagy társadalmi osztály), amelyet Szalai Erzsébet a „kései kádárista technokráciának” vagy a „Nagy Nemzedéknek” nevezett. Ennek a kései kádárista technokráciának – akárcsak a valamivel korábban jelentkező „demokratikus ellenzéknek” – a radikalizmusa mérsékelt volt. A bolsevikokkal éles ellentétben a deklarált program éppenséggel nem a politikai hatalom megragadása volt: antipolitika volt a program, s nem a „minden hatalmat a szovjeteknek”. A cseh, lengyel és magyar *Bildungsbürgertum*

(Havel, Michnik, Konrád) különösen nagy szerepet játszott ennek az antipolitikai, harmadik utas politikának a megfogalmazásában. Ezzel egyáltalán nem az értelmiségi uralom projektjét fogalmazták meg, hanem sokkal inkább egy hatalommentes (mondhatnánk, bizonyos értelemben anarchista?) civil társadalom utópiáját.

A kapitalizmustól és a szocializmustól egyaránt különböző civil társadalom eszméje egyébként roppant vonzó volt a nyugati, főként a német újbaloldal számára is. Egy „rendes” baloldali számára a burzsoá vagy a *bürgerliche* fogalmak elfogadhatatlanok voltak, ezért Havellel, Michnikkel és Konráddal szemben érzett hálájuk zálogául a *bürgerliche Gesellschaft*ot mint *Zivilgesellschaft*ot definiálták.

Ez az utópia azonban rendkívül hatásos volt a kései államszocialista rendszerek bomlasztásában. A második gazdaság (az újratermelő kispolgárság) mellett az államszocializmus bukásában még nagyobb szerepet játszott ez a második *Bildungsbürgertum*. A marxizmus relativizálásával, vagy éppenséggel később annak tagadásával megfosztották az uralkodó kommunista eliteket a „nyelvüktől”, s ezzel elmélyítették a kései államszocializmus identitásválságát.

Amikor aztán az államszocializmus összeomlott, ez a második *Bildungsbürgertum* az aranykorát élte. Nemcsak a szocialista patriarchális rendszer helyébe sikerült civil társadalmat helyeznie („kapitalizmust kapitalisták nélkül”), hanem, ezen túlmenően, a politikai elit nem kevés tagja éppenséggel a második *Bildungsbürgertumből* rekrutálódott. Václav Havel és Göncz Árpád mint köztársasági elnökök, Antall József mint miniszterelnök ennek a politikai generációváltásnak a legkiemelkedőbb példái. Már-már úgy tűnt, hogy *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvünk lázalmos előrejelzése, az értelmiség útja az osztályhatalomhoz valami formában megvalósul. Nos, erről sok ok miatt szó sem volt. Bár tény, hogy a rendszer-

váltás politikai rendjében olyan humán értelmiségiek, akiket korábban a *Bildungsbürgertum* jeles tagjaiként tarthattunk volna számon, most az új politikai elit csúcspozícióiban találták magukat, de 1989–1990 körül szó sem lehetett arról, hogy magukat a *Besitzbürgertum* alternatívájaként határozzák meg. Ellenkezőleg: 1989-ben ez az elit már az új nagyburzsoázia élcsapataként látta önmagát.

Hadd adjunk ehhez némi „etnográfiai” evidenciát. Valamikor 1982–1983-ban diskuráltam Tardos Marcival, aki később a legelszántabb neoliberális közgazdászok egyikévé vált. Faggattam, merre vezet a gazdasági reform, különösen érdekelt a privatizáció kérdése. Marci akkor még ezt mondta: a nagytőke államosítása visszafordíthatatlan folyamat. Azt tudjuk, hogy miként lehet halból halászlét készíteni, de arról fogalmunk sincs, miként lehet halászléből halat csinálni... Nos, a régió közgazdászainak nem került túl sok időbe ezt is kitalálni. 1988 őszén vettem részt egy ENSZ szponzorálta konferencián Helsinkiben. Rajtam kívül a magyar résztvevők voltak Kornai János és Bauer Tamás. János akkor még *Az indulatos röpirat* című, kiváló könyvén dolgozott, s közelebb állt hozzám, mint Tamáshoz. János is, én is a fontolva haladás hívei voltunk. A privatizáció szükséges, de ott kell privatizálni, ahol nincs más megoldás. 1988-ban a magyar államszocialista gazdaság zérószaldós volt: annyi hiányt termelt, mint amennyi profitot hozott. Miért nem csak a ráfizetéses vállalatokat privatizáljuk, és a profitábilis üzemeket miért nem tartjuk meg közösségi tulajdonban? Tamás hallani sem akart erről: a cél csak az lehet, hogy a korábbi közösségi tulajdonnak egyértelmű magántulajdonost találjunk. Azon nem érdemes töprengenünk, hogy az új tulajdonos mennyiért kapja meg a tulajdont, s mennyire alkalmas az üzemeltetésére. Ha alkalmatlan, akkor a piaci verseny ügyis megfelelő tulajdonost állít majd a helyére. János akkor még el volt szörnyedve ettől... nekem a mai napig nem múlt el az aggodalmam. Mintha ez maga lett volna a

maffiaállam receptje... Persze az én keresztapám nem maffiózó, csak egy jószívű keresztapa, a te keresztapád viszont maffiózó...

Nos, 1989–1990-re a közép-európai *Bildungsbürgertum* mérésélte a modernizációs projektbeli ambícióit: most már egy *Besitzbürgertum* létrehozása volt a cél. Már 1990-ben elkezdődött, s a kilencvenes évek második felében felgyorsult a tulajdonosi (nagy)burzsoázia kialakulása. 1998-ban megjelent *Kapitalizmus kapitalisták nélkül* című könyvemben még alulbecsültem ennek a nemzeti burzsoáziának a térnyerését, s azt gondoltam, hogy – legalább Közép-Európában – az átmenet fő nyertesei az egykori menedzserek. Ebben volt sok igazság, de már akkor látnom kellett volna, hogy ezeknek a menedzsereknek egy része legalábbis úton van afelé, hogy tulajdonos burzsoá legyen (ennek talán legérdekesebb példája Csányi Sándor életútja, amiről azután Kolosi Tamással közös könyvünkben, a *Hogyan legyünk milliárdosok*ban részletesebben írtunk). Ezzel párhuzamosan a korai rendszerváltás első fázisában döntő szerepet játszó, főleg humán értelmiséget (a Václav Havelket, Adam Michnikeket, Göncz Árpádokat, Kis Jánosokat és társaikat) egy professzionális politikai osztály váltotta fel (amelynek prototípusa véleményem szerint Orbán Viktor). A politika terén amatőrnek mondható filozófusok, történészek, szociológusok helyébe a politika csinját-bínját jól értő politikai vállalkozók léptek.

2014 kora nyarán Orbán Viktor megtisztelt azzal, hogy negyvenéves külföldi tartózkodásom utáni hazatérésem alkalmából meghívott magához egy több mint kétórásra sikeredett négy-szemközti beszélgetésre. Ebből a beszélgetésből sokat tanultam (például az „illiberális demokrácia” Orbán-féle értelmezéséről), de ennek a dolgozatnak a témája szempontjából a legérdekesebb a következő kérdése volt: „Professzor úr, nem gondolt még arra, hogy megírja *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv folytatását? – kérdezte a miniszterelnök. – Ó – válaszoltam –, az úgy soha nem volt teljesen igaz, s a rendszerváltással,

ha volt is az értelmiségnek osztályhatalmi törekvése, az lekerült a napirendről. – Szó sincs róla – válaszolta Orbán –, én éppen-séggel azzal okoztam csalódást a magyar értelmiségnek, hogy 1998-ban, első kormányom idején nem a korábbi disszidens értelmiséget segítettem osztályhatalomba.” (Nem tudom szó szerint idézni Orbán Viktort, de körülbelül így emlékszem akkori diskurzusunkra.)

Nagyon érdekes megfigyelés. Bár úgy emlékszem, a budapesti *Bildungsbürgertum* körében az Orbán-gyűlölet már 1998 előtt sem volt ismeretlen (a Fidesz az 1992–1994 körüli fordulatával ellenfélle vált), de Orbánnak valószínűleg igaza van: ha 1998-ban markánsan nyitott volna azok felé, akiket később „ballib” értelmiségként nyomatékosan kizártak a hatalomból, akkor a „második *Bildungsbürgertum*” legalábbis elegánsabban fogadta volna el, hogy másodhegedüssé válják a kialakuló tőkés társadalmi-gazdasági rendszerben. Amit én „második *Bildungsbürgertum*-projektként” határoztam meg, már 1990-ben elindult a hanyatlás útján, de Orbán Viktornak valószínűleg igaza van: végső veresége 1998-ban, illetve 2010-ben következett be. Ha odáig nem lett volna világos, 2010 óta félreérthetetlen: a hatalmat Magyarországon s általában a posztkommunista világban a politikai osztállyal szövetséges nagyburzsoázia gyakorolja. Ezt nevezte a „második *Bildungsbürgertum*” egyik legjelesebb képviselője, Magyar Bálint maffiaállamnak. A maffiaállam nem más, mint az a rendszer, amelyben az osztozkodásból a második *Bildungsbürgertum* ki-marad, s a koncon a politikai osztály és a hozzá hű tulajdonosi polgárság osztozkodik. Nem korruptabb, mint az azt megelőző posztkommunista rendszerek, csak másképp korrupt.